

УДК 82-313.1.09

**РОЛЬ ГРОТЕСКУ ТА ФАНТАСТИКИ
В “СКАЗКЕ О МЕРТВОМ ТЕЛЕ,
НЕИЗВЕСТНО КОМУ ПРИНАДЛЕЖАЩЕМ”
В.Ф. ОДОЄВСЬКОГО**

**Олена Дмитренко
(Полтава)**

Ключові слова: гротеск, іронія, казка, мотив, романтизм, фантастика.

*Стаття посвячена аналізу поезики “Сказки о мертвом теле, неизвестно, кому принадлежащем” В.Ф. Одоевского. В частности, автор
Стаття посвячена аналізу поезики “Сказки о мертвом теле, неизвестно, кому принадлежащем” В.Ф. Одоевского. В частности, автор статьи отмечает ведущую роль гротеска и фантастики в поэтике сказки, а также новаторство писателя в раскрытии темы “истории одного города”. Подчеркивается влияние сказки на развитие сатиры и гротеска в русской литературе.*

Ключевые слова: гротеск, ирония, сказка, мотив, романтизм, фантастика.

Ключові слова: гротеск, іронія, казка, мотив, романтизм, фантастика.

статьи отмечает ведущую роль гротеска и фантастики в поэтике сказки, а также новаторство писателя в раскрытии темы “истории одного города”. Подчеркивается влияние сказки на развитие сатиры и гротеска в русской литературе.

Ключевые слова: гротеск, ирония, сказка, мотив, романтизм, фантастика.

Істотно важливим у творчості В.Ф. Одоєвського є звернення письменника до фольклорного жанру казки. На відміну від багатьох представників романтичного напрямку у літературі, чиї казки призначались переважно дитячій аудиторії, казки В.Ф. Одоєвського зорієнтовані на дорослого читача. До складу збірки письменника “Пестрые сказки” (1833) увійшло вісім казок, серед яких найяскравішою з точки зору різноманіття

авторських прийомів є “Сказка о мертвом теле, неизвестно кому принадлежащем”.

Помітну роль у поезиці зазначеного циклу казок відіграє прийом гротеску. Для гротеску як характерної особливості літератури романтизму і як “хімерного виду умовної фантастичної образності” притаманне порушення принципів правдоподібності [4, с.188-189]. Цей літературний прийом у добу романтизму використовується як антитеза розумному, що властиве мистецтву класицизму. Романтики свідомо порушували правдоподібність заради досягнення найбільшого художнього ефекту, щоб, як сказав Гофман, “забавним перетасуванням деталей подрятати серце читача” [Цит.по: 7, с.26]. Гротеск заперечував попередні художні форми, прагнучи надзвичайних у загальнень.

Термін “гротеск” у добу романтизму у літературі тісно пов’язаний зі сферою живопису. У мистецтві живопису гротесками первісно називали химерні настінні малюнки, які знайшов Рафаель Санті на межі XV – XVI століть у римських підземних гротах [5, с.170]. Гете назвав їх “арабесками”. Гротеск виник у тих жанрах літератури, де “неправдоподібність вимислу була зрозуміла і автору, і читачеві” [4, с.189]. Змістовні можливості гротеску, а саме, його інакомислення, найбільш повно розкриваються в сатирі, яка спрямована на висміювання соціальних вад. У сатирі фантастичні образи є найбільш узагальненими. В.М. Жирмунський відзначав, що сатира “у будь яку епоху – і в давні часи, і в сучасний період – поєднує момент мистецтва з моментом викриття звичаїв суспільства” [3, с.206]. Неприродний, абсурдний світ казок В.Ф. Одоєвського, який прагне до незвичних, інколи потворних форм, має гумористичний характер. Головним джерелом комізму у казках письменника є протиріччя між випадковістю та реальним змістом.

Романтикам притаманне бажання поринути у світ мрій та фантазії, тому вони звертаються до загадкових, таємничих, незбагнених явищ. Фантастичне у літературі романтизму визначається як протилежне реальному. У зв’язку з цим, для зображення фантастичного світу

письменники використовують такі характерні літературні прийоми, як сон, галюцинації, божевілля, чутки, таємничі пригоди тощо. У тлумачному словнику В.І. Даля слово “фантастичний” визначається як “нездійснений, мрійливий або витіюватий, особливий та відмінний за своєю вигадкою” [1, с. 532]. Іншими словами, фантастичне – це дещо нереальне та неможливе і, разом з тим, нездійсненне та перебільшене.

У літературознавстві неодноразово підкреслювався зв’язок фантастики та іронії. На думку Т.В. Козлової, “іронія посилює та зміцнює фантастичне начало, оскільки спонукає нас не сприймати його буквально, а замислюватися над прихованим змістом фантастичної ситуації” [11, с. 91]. Фантастика, як умовно-реальний світ з порушеним принципом логічних зв’язків, має свій тип реальності з високою мірою достовірності. Автори “Літературно-енциклопедичного словника” стверджують, що “фантастика як особлива частина літературної творчості максимально акумулює творчу фантазію митця, а разом з цим і фантазію читача; у той же час фантастика – це не довільне “царство уявлення”: у фантастичній картині світу читач угадує перетворені форми реально-соціального та духовно-людського буття” [6, с.461].

В.Ф. Одоєвський у циклі “Пестрые сказки” використовує елементи фантастики навіть для того, щоб насміятися над зовнішністю та поведінкою своїх персонажів. При цьому гумор автора не впливає на іронічне ставлення до них. Глибоко іронічним є епіграф до циклу “Пестрые сказки”, який взято з комедії Д. Фонвізіна “Недоросль”: “Какова история. В иной залетишь за тридевять земель в тридесятое царство” [9, с. 1]. “Тридесятим царством” у цьому випадку є, як справедливо вказує Л.В. Дереза, “сучасна письменнику дійсність, яку він розглядає по вертикалі: нагорі – Петербург, світське життя; унизу – провінція, глухе містечко Реженськ” [2, с.209-210].

Фантастичне начало у казках В.Ф. Одоєвського є формою алегорії і сатири. “Фантастика слугує гротескному збільшенню та сатиричному викриванню потворних явищ сучасного життя” [13, с. 98]. Письменник

визнавав велику дійову роль сатири, яка, за його висловлюванням, “испокон века не переставала на Руси выговаривать свое крепкое и умное слово” [10, с. 332]. Отже, зображуючи життя глухого Реженська, автор в основу сюжету “Сказки о мертвом теле, неизвестно кому принадлежащем” поклав фантастичну, абсурдну ситуацію. “Історія” та звичаї повітового містечка добре відомі оповідачеві Іринію Модестовичу Гомозейко із його “біографії”. Казка має яскраво виражене гротескне забарвлення.

Провідним мотивом, який розробляє письменник у казці, є гротескний мотив мертвого тіла, що було знайдено прикажчиком у повіті. Аномальність явища полягає у тому, що власник просить повернути йому власне тіло за реальну платню. Об’єктом художнього аналізу автор обирає явище, яке поміркованій людині здається нісенітницею. “Для гротеску, – стверджує Ю.В. Манн, – недостатньо усвідомлення хибності, потрібно ще відчуття ненормальності, “дивності” явища” [7, с. 18]. Це відчуття у казках В.Ф. Одоєвського досягається шляхом згущання барв.

Автор в іронічній формі висміює дії реженського повітного суду, єдиним “кодексом” якого була “старая замавленная тетрадка”, успадкована Севаст’яничем від свого батька. А втім, батько був відсунутий від урядової посади “за ябеды, лихоимство и непристойное поведение” [9, с. 34]. Прикажчик – майстер писати “грамотные бумаги” і підбивати усіх під “милостивый манифест”. Він має хист “всякий повальный обыск обращать в любую сторону”. Розглядаючи справу про мертве тіло, Севаст’янич згадує із зворушенням, “сколько раз он перевозил мертвые тела за границу соседнего уезда и тем избавлял своего исправника от лишних хлопот” [9, с. 36]. Відчуття власної гідності герой казки отримує від думки про те, що на ньому одному “держится древняя слава Реженского уезда”.

Загальний тон оповідання підтримують ліричні відступи, спогади і мрії головного героя, які в цілому посилюють комічне враження. “Куда бы хорошо было, – розмірковує Севаст’янич, – если бы у него была сила Бовы Королевича и он бы смог кого за руку – у того рука прочь, кого за голову – у

того голова прочь...” [9, с. 40]. Популярний у літературі романтизму мотив мрії знайшов у казці В.Ф. Одоєвського своє комічне відтворення. Мрії казкового героя безглузді, сміхотворні з точки зору об’єктивної логіки, але цілком відповідають поняттям, що склалися у голові провінційного службовця. Стилізоване мовлення Севаст’янича, презентоване автором з високою художньою майстерністю, слугує загостренню характерних рис героя, розкриттю його психології.

Характерним для поетики гротеску є сприйняття фантастичного як реально можливого. Підтвердження цього знаходимо у казці В.Ф. Одоєвського про мертво тіло. Коли невидимий відвідувач, “какое-то лицо без образа”, звертається до Севаст’янича з проханням видати йому власне тіло, прикажчик записує зі слів невидимки документ “по всей форме”. Урядника не хвилює відсутність самої людини, для нього найважливішим є правильне оформлення службових паперів, дотримання “обыкновенного порядка”. Обіцяні п’ятдесят карбованців є для прикажчика суттєвим мотивом, щоб прискорити незвичайний процес. У даному епізоді проявляється характерна риса гротеску, який, як вважає Ю.В. Манн, “викриває протиріччя тим, що “стягує” їх, наближує до краю” [7, с. 75]. Письменник використовує комічний ефект фантастичного припущення, який полягає в тому, що при зіткненні з фантастичними подіями герой залишається відданим своїй природі і, таким чином, ще яскравіше проявляє свої власні риси.

Дивні, загадкові події казки закінчуються мотивом пробудження урядника. Мить, у яку він засинає, свідомо не фіксується автором. Це дає читачеві привід сприймати сновидіння як цілком реальну подію. “Використання мотиву сну – це спосіб, за допомогою якого письменник часто відмежовує ірреальний світ від світу реального”, – підкреслює В.І. Мацапура, [8, с. 87]. Персонаж казки В.Ф. Одоєвського пам’ятає про обіцяну винагороду навіть після того, як труп було розрізано, коли “владелец вскочил в тело, тело поднялось, побежало”. Прикажчик побіг за ним по селу,

викрикуючи: “Лови, лови покойника!” [9, с. 52]. Створюючи казку-гротеск, автор пропонує також інший варіант розв’язки, який посилює сатиричне начало. Згідно з чутками, що поширювалися у повіті, власник мертвого тіла протягом двадцяти років приходив до Севаст’янича з проханням віддати те, що належить йому. Але у відповідь на прохання урядник, “не теряя бодрости” відповідає: “А вот собираются справки” [9, с. 52]. Залишаючись вірним романтичним традиціям, В.Ф. Одоевський вносить у казку сатиричні мотиви, які сприяють створенню загальної картини суспільного життя.

У фантастичній історії про пошуки героєм свого мертвого тіла багато побутових деталей. Епіграф з гоголівських “Вечорів”, підписаний іменем Рудого Панька, співвідноситься із зображенням народного побуту. “Правда, волостной писарь, выходя на четвереньках из шинка, видел, что месяц ни с сего ни с того танцевал на небе, и уверял с божбою в том все село; но миряне качали головами и даже подымали его на смех” [9, с. 29]. Ця казка, “з соковитим, чудово виписаним побутовим контекстом”, як вважає М.А. Тур’ян, сповнена “легкої, справді пушкінської іронії” [12, с.232]. На нашу думку, ідея твору подана в іронічній формі. Композиційно-сміслову основу казки складає тісне переплетіння надприродного та побутового.

Отже, сюжет “Сказки о мертвом теле, неизвестно кому принадлежащем” розгортається на побутовому матеріалі та розкривається за допомогою гротескно-фантастичних мотивів. Водночас казка є соціальною сатирою, у якій висміюється бюрократична система. В.Ф. Одоевський вперше ввів у літературу тему “історії одного міста”, випереджаючи майбутні сатиричні казки М.Є. Салтикова-Щедріна. Крім цього, зазначений твір письменника багато у чому визначив розвиток гротеску у російській літературі. Досить відчутний вплив казки у повісті М.В. Гоголя “Нос”, а також у творчості письменників ХХ століття (М. Булгакова, М. Зощенко та ін.).

ЛІТЕРАТУРА

1. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-х т. – Т.4. – СПб, 1882.
2. Дереза Л.В. Романтизм и русская литературная сказка первой половины XIX века. – Полтава, 2003.
3. Жирмунский В.М. Введение в литературоведение: Курс лекций. – СПб, 1996.
4. Литературная энциклопедия терминов и понятий. – М., 2001.
5. Літературознавчий словник-довідник / Під ред. Р.Т. Гром'як, Ю.І. Ковалів. – К., 2006.
6. Литературный энциклопедический словарь / Под общей редакцией В.М. Кожевникова. – М.: Советская энциклопедия, 1987.
7. Манн Ю.В. О гротеске в литературе. – М., 1966.
8. Мацапура В.И. Функции сна и поэтика сновидений в художественной прозе Н.В. Гоголя. VIII Гоголівські читання: Збірник наукових праць. – Полтава, 2006 – С.86 – 93.
9. Одоевский В.Ф. Пестрые сказки с красным словцом, собранные Иринею Модестовичем Гомозейкою магистром философии и членом разных ученых обществ, изданные В. Безгласным. – СПб, 1833.
10. Одоевский В.Ф. Русские ночи. Статьи // Одоевский В.Ф. Сочинения в 2-х т. – Т.1. – М., 1981.
11. Романтизм: Грани и судьбы. – Вып. 3. – Тверь, 1999.
12. Турьян М.А. Странная моя судьба. – М., 1991.
13. Фризман Л.Г. Одоевский В.Ф. // Русские писатели. Биобиблиограф. словарь: В 2-х т. – Т.2. – М., 1990. – С.96 – 99.

The article deals with the analysis of poetics of V.F.Odoevski`s work “Tale about dead body”. In particular the author of the article emphasizes the leading role of the grotesque and the fantastic in the tale`s poetics, and also she shows

writer`s innovation in rendering the theme “one`s town story”. The influence on the tale on the development of satire and grotesque in Russian literature is stressed in the article.

Keywords: *grotesque, irony, tale, motif, romanticism, the fantastic.*